

Vélemény, vita

MEGJEGYZÉSEK A VÁLSÁG GYÖKEREIRŐL ÉS A KIUTAKRÓL – A LEEGYSZERŰSÍTŐ NÉZETEK ÉS POLITIKÁK ELLENÉBEN

Szentés Tamás

az MTA rendes tagja, professor emeritus,
Budapesti Corvinus Egyetem
tamas.szentés@uni-corvinus.hu

Bármely társadalmi jelenség, cselekmény, folyamat, illetve összefüggés valóban tudományos vizsgálata, megértése és okfejtése nélkülözhetetlenné teszi

- a történeti megközelítést,
- a holisztikus szemléletet és
- a kritikai hozzáállást (mind a szóban forgó valóságot, mind pedig az arra vonatkozó nézeteket illetően).

A jelenlegi válsággal és az abból kivezető utakkal foglalkozó vitákon elhangzó megnyilatkozások, illetve a vonatkozó cikkekben, interjúkban és tanulmányokban olvasható vélemények egy része a történeti, a kritikai és a holisztikus szemlélet több-kevesebb hiányát mutatja. Jobbára feledésbe merül ugyanis a korábbi válságokra és azok okaira vonatkozó koncepciók története, illetve az abból levonható tanulság. Továbbá, nem kap hangsúlyt (sőt, többnyire említést sem) a világgazdaság fennálló rendszerének és egyenlőtlen viszonyai-

nak kritikája, és még a válság globális kiterjedtségének megállapítása ellenére sem kerül sor a globális válság gyökereinek feltárására, sem pedig e válság több szintjének, illetve több szinten való megnyilvánulásának kimutatására. Nevezetesen: a „felszínen” kártyavárként viselkedő „papírgazdaság”¹ válságának, „mé-

¹ A közgazdasági szakirodalom többnyire így nevezi a gazdasági tevékenységeknek azt a mind jobban elburjánzott szféráját, amely mint a reálgazdaságtól (ideiglenesen) elszakadó monetáris szféra a különféle értékpapírok és származékos pénzügyi eszközök (derivatívák) jobbára spekulációs pénzpiaci forgalmát foglalja magában. Amikor azután ebben a reálgazdasági fedezet nélkül felduzzadt forgalomban fennakadások, egyes értékpapír-kibocsátók, illetve -forgalmazók fizetőképességében zavarok és a kapcsolódások révén mind több értékpapírra kiterjedő árfolyam-esések következnek be, a pénzpiacokon eluralkodó pánik e *papírgazdaság* kártyavárként való összeomlásához vezethet, ami a reálgazdaságban is zavarokat, sőt válságot okozhat. Mindez bizonyítja a monetáris folyamatok és a reálgazdasági folyamatok összefüggéseit.

lyebben” a világgazdaság profitorientált tőkés rendszere válságának és egyszersmind az emberi társadalom kulturális és morális válságának megkülönböztetésére és összefüggéseik vizsgálatára.

Történeti előzmények és tanulságok

Már az 1973-ban, közvetlenül az olajválság, illetve az olajár „robbanása” nyomán bekövetkező válság voltaképpen globális jellegű, illetve eredetű és méretű volt, és a világgazdaság súlyos egyensúlytalanságaiban gyökerezett.

A világgazdaságban a fejlődésbeli egyenlőtlenlések, vagyis az ún. *nemzetközi fejlődésszakadék* és az elmélyülő aszimmetrikus interdependenciák, vagyis nem egyenlő partnerek közötti kölcsönös függőségek talaján, sőt azok következményein túlmenően is (mint amilyenek megmutatkoznak például a népesség és az erőforrások, illetve jövedelmek megoszlásában, továbbá a természeti kincsek kiaknázásának és az abból származó termékek fogyasztásának területi eloszlásában stb.) lényeges *egyensúlytalanságok* alakultak ki, amelyek zavarják a rendszer harmonikus működését. (Szentés, 1995)

Tökéletes és állandó egyensúly persze egyetlen élő organizmus működésére sem jellemző. Az élő szervezetek egyensúlya sohasem állandó, vagyis nem statikus, hiszen fejlődésük feltételezi az egyensúly rendszeres felbomlását és újabb, magasabb (vagy alacsonyabb) szintű egyensúlyi helyzetek kialakulását. Közismert a nemzetgazdaságok ciklikus mozgása a tökéletes egyensúly különböző fokozatai között a „tökéletes” egyensúly irányába vagy attól távolodva; és fejlődésüknek a dinamikus egyensúlyi állapotok, vagyis a felbomló és magasabb szinten újra kialakuló egyensúlyi helyzetek sorozatán át végbemenő folyamata. A ciklusok menetében az egyen-

súlytalanság elmélyülése válságot (vagy legalábbis visszaesést, recessziót) idéz elő, amely által viszont nemcsak az egyensúly állhat – alacsonyabb szinten – helyre, hanem többnyire megteremtődnek a feltételei egy magasabb szintű egyensúlyhoz vezető dinamikának is.

Bizonyos *ciklikusság* a világgazdaság növekedésében és működésében is fellelhető – a kiterjedés és az összehúzódnás, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tágulása és szűkülése, a nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás volumenének növekedése és csökkenése, a gyorsulás és a lassulás, a fejlődés és a visszaesés, illetve stagnálás egymást követő váltakozásai formájában. Ezek azonban nemcsak hosszabb periódusokat fognak át, mint a nemzetgazdasági ciklusok, hanem egyrészt jóval nehezebben is körülhatárolhatóak, másrészt (és mivel) sokkal inkább hatása alatt állnak a nem gazdasági tényezőknek, illetve körülményeknek, mindenekelőtt a hatalmi struktúráknak, az államok közötti viszonyoknak és azok változásainak. (Ne feledjük, hogy egyrészt az államok – még a legliberalisabb államok is – mindig aktív szerepet játszottak a nemzetközi gazdaság vonatkozásában, és másrészt, hogy voltaképp az államhatárok alapján különböztethetjük csak meg a „nemzetgazdasági” és a „világgazdasági” jelenségeket, vagyis hogy a mindenkor állami és államközi struktúrák határozzák meg: mi jelenik meg egyáltalán a világgazdaság felszínén.)

A *hosszú hullámú világgazdasági ciklusok* koncepciójának több változata is van. Legismertebb ezek közül a 45-60 éves időtartamú *Kondratyev-féle ciklusok* és a 12-25 évnnyi *Kuznets- (Kuznyec)-féle ciklusok* elmélete. (Kondratieff, 1979; Kuznets, 1930)

A hosszabb periódusú ciklikus ingadozásokat a világgazdaságban többnyire a nemzetközi pénzügyi rendszer ciklikus változásaival,

az *adós-bitelező viszonyok* nagyobb arányú átrendeződésével, módosulásaival és az időnként visszatérő kisebb-nagyobb adósságválságokkal hozzák összefüggésbe. Így nem utolsósorban a centrum–periféria viszony alakulásával, illetve a világgazdasági vezető szerep változásával és a hegemonia eltolódásaival és erősödésével vagy csökkenésével is.

A világgazdaság egészének mint organikus rendszernek a saját belső szektorális, illetve szerkezeti egyensúlytalansága első ízben csak az 1970-es évek elején vezetett válsághoz – igaz, ez esetben sem függetlenül az állami struktúráktól, illetve a hatalmi viszonyok változásától és a nemzetgazdasági ciklusok alakulásától. Az 1973-ban kirobbant, de már azt megelőzően is (az infláció fokozódásában és a Bretton Woods-i alapok megrendülésében) kifejezésre jutó világgazdasági válság nem egyszerűen az olajembargó és olajárrobbanás, vagy az annak nyomán még jobban felgyorsult infláció és a felfokozott valutáris egyensúlytalanság következménye volt, és nem is vezethető vissza pusztán a nemzetgazdasági ciklusok alakulására, illetve szinkronizációjára. A világgazdaság egészének *strukturális és institutionális válsága* volt ez, amely a megelőző évtizedek folyamataiban, világgazdasági és nemzetközi politikai változásaiban érlelődött, majd tört azok következményeinek kulminációja folytán és az olajárrobbanás okozta „utolsó lökés” révén a felszínre. A világgazdaság működési zavara, krónikus betegsége már jóval előbb nyilvánvaló volt, még ha a közfelfogás azt a világgazdaság egyetlen része, az ún. *Harmadik Világ* betegségeként értelmezte is.

A hetvenes évek elején kirobbant válság (ahogy az évtized végén újra bekövetkezett világgazdasági recesszió is) mindenekelőtt *strukturális* okokkal magyarázható, és pedig a világméretű *nemzetközi munkamegosztás*

korábban kialakult „gyarmati” szerkezetének szektorális egyensúlytalanságával és főként annak átalakulása, módosulása² folytán is növekvő működési zavaival, illetve az annak feltételei megváltoztatására törő erők szervezett fellépésével.

A strukturális egyenlőtlenségek és szektorális aránytalanságok bizonyos fokig már a hatvanas évek elején is nemzetközi krízissel fenyegettek, legalábbis a Harmadik Világ vonatkozásában, és a *nemzetközi segélyhez* mint szükségmegoldást tűzték napirendre. A nagy tömegben függetlenné vált fejlődő országok drámaian romló világgereskedelmi helyzete és fokozódó eladósodása lett a fő indítéka a nemzetközi gazdasági viszonyok reformjára, egy új nemzetközi gazdasági rend kialakítására felszólító és már akkor megfogalmazott követelésnek. Az egyenlőtlen struktúrák fenntartása, sőt továbbfejlesztése mellett végrehajtott segélyprogramok azonban még szükségmegoldásként is hatástalannak maradtak. Az ún. „fejlesztési évtizedek” alatt is tovább fokozódott a fejlődő országok *kumulatív eladósodása*.³ Az egyensúly javítását

² A nemzetközi munkamegosztás „gyarmati” szerkezte a fejlett ipari és a gyengén fejlett nyerstermék-termelő országok közötti, vagyis „ágazatok közötti munkamegosztás” volt. Ez a második világháború óta a technológiai forradalomnak és új dinamikus iparágak és szolgáltatói tevékenységek megjelenésének, valamint az ezeket kihasználó transznacionális társaságok (korábbiaktól eltérő) tőkekiviteli és beruházási politikájának hatására, de részben a fejlődő országok iparosítási törekvései nyomán is mindinkább visszaszorult. Mellette és helyette az iparágak közötti, főként pedig az iparágakon belüli nemzetközi munkamegosztás fejlődött ki, és terjed el, amelyben azonban az egyes országok strukturális pozíciója nem kevésbé egyenlőtlen (aszerint, hogy a termelési vertikum, az „értéklánc” mely láncszemét mondhatják magukénak).

³ Az eladósodási folyamatnak, amely a világgazdaság tartós és növekvő egyensúlytalanságát jelzi, számos

célzó pénzügyi transzferek az adósságállomány növekedéséhez és az ellentétes irányú profit-, illetve jövedelemáramlás fokozódásához, végső soron az egyensúlytalanság elmélyüléséhez vezettek. Az elodázott válság így tovább érlelődött.

A válság kirobbanása ugyan drámai változásokat hozott a világpiaci árviszonyokban és a világgazdaság egyes relációiban, végül is – ellentétben a nemzetgazdasági válságok tipikus eseteivel – *nem* teremtett alapot és kiindulópontot egy újabb, magasabb szintű egyensúlyhoz vezető dinamikus fejlődés számára.

A válságnak a *globális* jellege, valamennyi ország gazdaságát közvetlenül vagy közvetve érintő hatása egyértelműen bizonyította a világgazdaság egyetlen és organikus jellegét, továbbá oly mértékben tette nyilvánvalóvá a volt „szocialista” országok gazdaságának a világgazdasági követelményekhez és változásokhoz nem igazodó, azokkal ellentétes természetét és fejlődésirányát, hogy ezáltal maga is hozzájárult a sztálini rendszerek válságához és későbbi bukásához. (Szentés, 1990)

oka van. Ezek egy része külső ok, mint amilyen a kialakult nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenítő hatása, a kedvezőtlen világpiaci áralakulás, továbbá a fejlett országok fogyasztási szokásainak demonstrálódása, egyre szélesebb körben való megmutatkozása (az ún. „demonstrációs hatás”) és a helyi elitrétegek részéről történő, luxuscikkek importját növelő utánzása. De nem csekély szerepük van az eladósodási folyamatban a belső tényezőknek, az elhibázott kormányzati politikáknak, a túlzott költségvetési kiadásoknak, a meggondolatlanul felvett és nem a gazdaság fejlesztésére fordított kölcsönöknek, a fegyverkezési költségeknek, a helyi háborúk költségeinek, a „presztízsbetűhúzásoknak”, továbbá a „tőkemenekülésnek”. Utóbbi nagyrészt a helyi elit, különösen a diktatúrák vezetőrétege vagyonmegőrzési, vagyonmentési célból külföldre átutalt pénzeszegeit foglalja magában.

A válság a világgazdaság alapvető szerkezeti egyensúlytalanságát feloldani nem volt képes, sőt azt még növelte is. A fejlett nemzetgazdaságokban a későbbiekben bekövetkezett felélénkülés, illetve fellendülés nem a világgazdaság egészének a válságból való kilábalásával, illetve általános fellendülésével együtt történt, hanem voltaképp a nagyrészt mások terhére, illetve a „jóléti állam” szociális kiadásainak rovására végrehajtott állami válságmenedzselés, intézményi beavatkozások eredményeként, és egy viszonylag magas szinten maradó munkanélküliség mellett.

A válság *institutionális*, intézményi jellege – a már említett strukturális jelleg mellett – éppen azzal függött össze, hogy a gazdasági folyamatok bizonyos (közvetett) szabályozására kialakult intézményi és eszközrendszerek, valamint gazdaságpolitikai módszerek a gazdasági folyamatok és viszonyok felgyorsult transznacionalizálódása ellenére megmaradtak az egyes államok által „nemzeti” keretek között alkalmazott eszközöknek és módszereknek. Másrészt, mint ilyenek, a globalizáció, transznacionalizálódás és a pénzpiacok fokozott nemzetközi összefonódása miatt elvesztették korábbi hatékonyságukat is, miközben a globális világgazdasági rendszernek nem fejlődött még ki egy neki megfelelő intézményi rendje. Sőt, a változások a meglévő nemzetközi intézményi rendet is meggingatták.

A fejlett országokban az állami beavatkozás keynesi recepteket követő *anticiklikus gazdaságpolitikáját* a második világháború után mintegy két évtizeden át meglehetősen eredményesen alkalmazták. Furcsa ellentmondás, hogy ugyanez az időszak egyszersmind a gazdaságpolitika, illetve intézményi mechanizmus alkalmazásának nemzeti kereteit kiinduló globalizációs folyamat felgyorsulásának, a transznacionális társaságok világméretű

terjeszkedésének, az integrációs folyamatok kibontakozásának, a világgazdasági interdependenciák általános terjedésének és elmélyülésének időszaka is.

A világgazdaság fennálló *intézményrendszere*, illetve annak alapja – mint ismeretes – voltaképpen a második világháborút követően kötött egyezmények és nemzetközi szerződések eredményeként jött létre (így elsősorban a „nagy hármas”: a GATT, az IBRD és az IMF). A létrehozott nemzetközi gazdasági intézmények viszont azon túlmenően, hogy eleve az *állami* struktúráknak (és nem a globális gazdasági folyamatoknak) megfelelő kereteket nyertek, ráadásul az akkori hatalmi, illetve államközi viszonyokat tükrözték, és így később még az ezekben az államközi viszonyokban bekövetkező változásokkal is szükségképpen ellentmondásba kerültek, illetve módosulásra szorultak.

Az 1973-ban kirobbant világgazdasági válság kétségkívül – bár csak átmenetileg – a közös nemzetközi, illetve globális megoldások keresésének kedvezett, így kerülhetett sor az ENSZ 1974-ben és 1975-ben tartott közgyűlésein az Új Nemzetközi Gazdasági rendre (UNGR-re) vonatkozó Deklaráció és Cselekvési Program elfogadására. A fejlett országok azonban, előbb az USA és Anglia, majd a többi nyugat-európai ország is, hamarosan túljutottak a válság legsúlyosabb állapotán, illetve tünetein (így a stagfláción), mégpedig egy neoliberais monetarista gazdaságpolitika révén, vagyis szakítva a korábbi (a „jóléti állam” égisze alatt és a keynesi koncepció alapuló) gazdaságpolitikával. Elsősorban ennek következményeként – de persze az UNGR koncepciójában és a tárgyalások menetében mutatkozó ellentmondások, illetve fogyatékoságok miatt is (Szentés, 1986, 1995) – a nemzetközi gazdasági rend átfogó

reformjának ügye egy-két év múltával lekerült a napirendről.

A válság okainak vizsgálata alapján – az újabb ciklikus fellendülés ellenére is – számítani lehetett arra, hogy mindaddig, amíg a szerkezeti aránytalanságok kezelésére vagy legalábbis enyhítésére, a nemzetközi fejlődési és jövedelmi szakadék elmélyülését nagymértékben meghatározó egyenlőtlen szerkezetű nemzetközi munkamegosztás átalakítására, valamint a nemzetközi intézményrendszer reformjára nem kerül sor, addig ezen a talajon újra és újra képződnek majd ilyen-olyan válságjelenségek, sőt globális válságok.⁴

A globális világgazdasági rendszernek a változatlanul meglévő, sőt súlyosbodó egyensúlytalansága az elmúlt évtizedekben a *penzügyi válságok*, vagyis adósságválságok és valutaválságok, valamint tőzsdei, illetve pénzügyi megrázkódtatások, kisebb nagyobb krachok egymás utáni sorozatában,⁵ valamint a gazda-

⁴ A válságról, annak természetéről és okairól az 1974-ben a *Max Planck Intézetben* tartott egyhetes nemzetközi konferencián csaknem egyhangúan állapítottuk meg, hogy a válság globális jellegű, vagyis voltaképpen egyetlen ország gazdasága sem marad mentes annak hatásától. Sőt, azt is, hogy a válságot nem az olajárak emelése okozta, hanem annak okai a világgazdaság egyenlőtlen viszonyaiban, a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenítő szerkezetében és a világgazdaság globalizálódó, szerves jellegének meg nem felelő, a gazdasági folyamatok szabályozására alkalmatlan intézményi rendszerben keresendők.

⁵ 1992 és 1997 között, vagyis mindössze öt éven belül három valutaválságra került sor: az első az Európai Unió árfolyam-mechanizmusának (Exchange Rate Mechanism) válsága volt 1992-ben, a második az újabb mexikói krízis és annak „tequila-effektusa” volt 1994–95-ben, a harmadik pedig a thai bált összeomlása 1997 júliusában, amely azután tovaterjedt az ázsiai országok pénzügyi válságok (a világgazdaság legkompetitívabb piacain) megingatták a hitet és bizalmat a liberalizált pénzügyi rendszerek, a dereguláció és liberalizálás gyakorlata iránt.

sági fellendülés idején is megmaradó munkanélküliség és kapacitás-kihasználatlanság tényeiben fejeződik ki.

A pénzügyi válságok sorozata és gyors terjedése összefügg a *globalizálódás* felgyorsult folyamatával, annak mind technikai-technológiai komponensével (a pénzügyi piacok közötti kommunikációs és információs technika fejlődésével), mind pedig transznacionalizációs tendenciájával (főként a bank-, illetve pénzügyi szféra tekintetében). A globalizálódás és a nemzetgazdaságok fokozódó nyitottsága azok sebezhetőségét és a kockázatokat is növelte.

A sebezhetőségnek és a kockázatok növekedésének forrása a magántőké, főként a rövid távú külföldi befektetések, a gyorsan mozgó „*forró pénzek*” nemzetközi áramlásában rejlik. A tőkepiacok összefonódása és az a tény, hogy a globális tőkepiacok fölötti befolyás jóval koncentráltabb, mint a termékpiacon, és egynéhány bankár kezében összpontosul a globális kamatpolitika meghatározása és a kockázat piaci értékelése, hatalmasra növeli a bizonytalanságot és az előre nem látható változások kockázatát. Mindehhez járult a *fellazult hitelezési gyakorlat*, a megfelelő fedezet nélkül nyújtott hiteleknek és a „keresztartozásoknak” a mind szélesebbre és magasabbra növekvő „*luftballon-szerű*” képződménye, amely közvetlenül is megalapozta a 2007 második felében az USA pénzügyi válság bekövetkezett krachot, ezáltal – hasonlóan az 1973-as olajárrobbanáshoz – egy újabb globális válság kibontakozásához vezetve.

A hagyományos gazdaságpolitika eszközei, mint például a valutacéltételés vagy a kamatlábemelés éppenséggel az elérni kívánt céllal ellentétes hatású lehet. A pénzügyi piacok egymást követő zavarai az elmúlt években a „*contagion*”, vagyis a járványszerűen terjedő fertőzés koc-

kázatának növekedését bizonyították. Amíg korábban a bizonytalanságok fő forrása a termékpiacon árváltozásaival függött össze, amire kialakultak bizonyos kompenzációs technikák, az utóbbi évtizedekben egyre inkább a tőkepiacok területén találhatók a bizonytalanságot okozó tényezők, változások. A nemzetgazdasági „*stabilizációs politikák*” és az IMF által ajánlott deflációs, restriktív fizetésimérleg-kiigazítási receptek inkább csak a termékpiacon egyensúlytalanságok kezelését vették célba, az azokon kialakult, illetve azokkal kapcsolatos inflációs jelenségekre koncentráltak, miközben a pénz-, illetve értékpiacon infláció növekvő hullámát éppúgy figyelmen kívül hagyták, mint az egyensúlytalanságok általános strukturális gyökereit.

Az ezredforduló vége felé mindenestre jóval bonyolultabbá váltak a reál- és a pénzügyi folyamatok közötti összefüggések. Noha a monetáris folyamatok végső soron továbbra sem szakadhatnak teljesen el a reálpolitikától, sőt mintegy azokat tükrözik, ugyanakkor viszonylagos és átmeneti önállósodásuk és a reálpolitikára gyakorolt hatásuk mindenképpen növeli ez utóbbiak szférájában meglévő bizonytalanságot és kockázatokat.

A világgazdaság fennálló rendszerében a nemzetek, illetve országok közötti és az egyes társadalmakon belüli egyenlőtlenségek további növekedése (vagy akár csak tartós fennmaradása) egyszersmind olyan súlyosbodó egyensúlytalanságok előidézője a gazdaságban, amelyek a piacgazdaság ciklikus mozgásának megfelelően vissza-visszatérő és egyre mélyülő globális, illetve globalizálódó válságokat okoznak, a társadalmakon belül és a nemzetek között pedig fokozódó feszültségeket, veszélyes konfliktusokat.

A világgazdasági viszonyok és a nemzetközi munkamegosztás *szerkezetének átalakí-*

tása – ha nem is egy világgállam vagy világkormány által, de legalábbis az államközi együttműködés révén – a nemzetközi kereskedelem szabályainak módosítását, és nem utolsósorban a nemzetközi tőkeáramlásnak, különösen a TNC-k tevékenységének bizonyos kollektív ellenőrzését és piacokonform eszközökkel való szabályozását, az elmaradott régiók irányába való serkentését, valamint a ki nem kényszeríthető segélyek helyett a nemzetközi adózás bevezetését tételezi fel. Ilyen javaslatok szép számmal jelentek meg a nemzetközi irodalomban és fórumokon – többnyire a nemzetközi intézményi rendszer reformjára, az ENSZ és intézményei átalakítására vonatkozó elképzelésekkel együtt. Ezek nagy része ma idősebb, mint valaha.

Talán ma már megállapíthatjuk, hogy a világgazdaság újabb globális válságának elkerülésére megoldást egy olyan valóban új nemzetközi gazdasági rend hozhatott volna, amely a keynesi koncepción alapuló gazdaságpolitikát globális szinten a struktúrák átalakítására és a nemzetközi fejlődésszakadék csökkentésére alkalmazó intézményi rendszernek adott volna helyet.

Néhány elméleti történeti előzmény

Ami a piacgazdaság ciklikusan visszatérő válságait illeti, azok problémája nem volt ismeretlen már a klasszikus közgazdaságtan képviselői előtt sem. Adam Smith utalt az overtrading jelenségére és a kölcsönök felvételében és visszafizetésében mutatkozó nehézségekre. A piac túltelítettségének, vagyis a túltermelésnek a lehetősége a Thomas Robert Malthus és David Ricardo között folyt vitában is felvetődött. John Stuart Mill pedig a krónikusan kihasználatlan, fölös kapacitások képződésének, és ezzel kapcsolatban a fogyasztói bizalom hiányának veszélyére mutatott rá, tovább-

bá a hitelezési hajlam spekulációs okokból való átmeneti növekedésére, sőt, a túlságosan optimista vagy pesszimista várakozások szerepére a beruházások nagyságának hullámzásában.

A tőke uralma alatt működő piacgazdaságnak – legalábbis ahogy az a 19. század nyugat-európai valóságában megmutatkozott – legpontosabb diagnózisát Karl Marx adta. Furcsa módon azonban ő úgy járt el, mint az az orvos, aki a betegséget diagnosztizálva és annak „zavartalan” kimenetelét prognosztizálva eltekint magának a betegnek még élő és reagáló szervezetétől, annak védekező mechanizmusaitól, és így Marx prognózisa, sőt „receptje” is tévesnek bizonyult.

Bár a gazdasági visszaesések, recessziók vagy éppen válságok jelenségét a klasszikus közgazdaságtan képviselői (és egyes neoklasszikus követői) is így vagy úgy kapcsolatba hozták társadalmi jelenségekkel, Marx (és később voltaképpen John Maynard Keynes is) elsősorban és hangsúlyozottan társadalmi okokkal és szempontokból magyarázta a ciklikus válságokat. A piacgazdaságban kialakuló és időről-időre felszínre kerülő egyensúlytalanság, legyen az

- akár a (profithajszá miatt) bővülő termelés okozta túlkínálat és a fizetőképes keresletnek a jövedelemelosztási viszonyok miatt mutatkozó elégtelensége közötti,
- akár a megtakarítások, vagyis a tőkekínálat és a beruházások, vagyis a tőke iránti kereslet közötti egyensúly hiánya,
- akár pedig a gazdaság egymás számára termelő és piacot adó ágazatainak aránytalan növekedéséből fakadó egyensúlytalanság, így vagy úgy a társadalmi egyenlőtlenségek tényével és növekedésével függ össze.

Marx – minthogy a kapitalizmusnak, a tőke uralmának velejárójaként a társadalmi

egyenlőtlenségek növekedését tételezte – érthetően a dolgozó tömegek fizetőképes keresletének elégtelenségére, vagyis a jövedelemelosztás tulajdonviszonyok által meghatározott egyenlőtlenségéből fakadó kereslethiányra és realizációs problémára helyezte a hangsúlyt.

Az általános egyensúlytalanságok és a ciklikusan visszatérő válságok marxi magyarázatában egyszerre és összefüggően kap helyet a profitért folyó hajszá miatt mutatkozó túltermelés tendenciája (a „túltermelési válság” veszélye), és a tömegek fizetőképes kereslete elégtelen, az előbbihez képest lemaradó növekedésének jelensége (vagyis a „realizációs válság”, illetve a „keresletkorlát” problémája), továbbá a fizetések láncolatában bekövetkező zavarnak, a fizetésektelenség terjedésének jelensége (vagyis a pénzügyi, illetve likviditási válság), és mindezek nyomán a megtakarítások és a beruházások közötti egyensúly felbomlásának veszélye, valamint a gazdaság egyes összekapcsolódó részei aránytalan növekedésének problémája.

A világgazdaság globális válsága – a jelek szerint – az egyensúlytalanságnak fentiekben felsorolt, Marx által említett megnyilvánulásait egyszerre mutatja fel. (Szentés, 1995, IV/B/3. fej.) Azt viszont már esete válogatja, hogy éppen melyik a nyitó vagy elsődleges jelenség és ok. De mert a monetáris és a reálfolyamatok éppúgy összetartoznak, mint egyazon érme két oldala, merő naivitás és tudománytalan tévedés a válságjelenségeket csak az egyik vagy csak a másik vonatkozásában értelmezni, még ha a kölcsönhatások sorrendjében és a válság intenzitását tekintve jelentős különbségek is mutatkoznak a monetáris és a reálfolyamatok szférájában.

A mai világgazdasági válságra vonatkozóan a marxi koncepcióból levonható tanulságokhoz indokolt hozzátenni, hogy az egyes

országok gazdaságában a társadalmon belüli egyenlőtlenségek által is okozott egyensúlytalanság a felgyorsult globalizáció folytán mindinkább összekapcsolódik a kialakult és növekvő nemzetközi egyenlőtlenségek által a világgazdaságban okozott globális egyensúlytalansággal. (Ez különösen nyilvánvaló a kumulatív eladósodás tendenciájának tényében.) Ezért megoldást egyszerre kell keresni és biztosítani mindkét szinten, vagyis egyrészt az egyes országok társadalmának és gazdaságának, másrészt a világgazdaságnak és az emberi társadalom egészének a szintjén.

A konjunktúra-ciklusnak és a visszatérő válságoknak, főként pedig azok társadalmi következményeinek és veszélyeinek problémája a 20. században különösen (bár nem kizárólag) John Maynard Keynes elméletében kapott hangsúlyt.

A kapitalista piacgazdaság rendszerének reformálhatóságát, a gazdasági folyamatok szabályozhatóságát hirdető Keynes a likvid vagyontárgyként spekulációs célből el nem költött, vagyis piaci hatékony keresletként meg nem jelenő és beruházásra sem kerülő pénz forgalmon kívül tartásából adódó zavart, a túlzott mértékű megtakarítási hajlamot és az abból fakadó „keresletkorlát” jelenségét állította előtérbe a válsághoz vezető ciklikus folyamat elemzésében.

Bár (vagy talán éppen azért, mert) egyértelműen a tőkés piacgazdaság híve volt, Keynes a piaci spontaneitás társadalmilag kedvezőtlen hatását kívánta korlátozni, a politikai kockázatokkal járó nagyarányú munkanélküliség kialakulását megakadályozni. Megoldásként, reformként – mint ismeretes – olyan piacokonform, vagyis piaci eszközökkel, nyílt piaci műveletekkel, költségvetési és monetáris politikával történő állami szerepvállalást ajánlott, amelynek elsőrendű

célja a munkanélküliség csökkentése. Ezt a célt volt hivatva szolgálni a „keresletkorlát” áttörése – a nagyobb megtakarítási hajlammal bíró gazdagok progresszív megadóztatása (a jövedelemelosztás módosítása) és a költségvetésből finanszírozott állami megrendelések, közületi és jóléti beruházások, közmunka-programok stb., valamint a beruházásra ösztönző emissziós és kamatpolitika révén.⁶

A nemzetközi gazdaságtan és fejlődés-gazdaságtan második világháború után színre lépő *posztkeynesiánus reformista irányzata* (és a vele sok tekintetben hasonló nézeteket valló neomarxizmus és „újbaloldali” iskola) az egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok problémáját már nem a nemzetgazdaságok, hanem a világgazdaság szintjén vizsgálta. Eltérően az egyensúlytalanság reverzibilis jellegét és az egyensúlynak egy idő után automatikusan is bekövetkező ciklikus helyreállítását feltételező korábbi nézetekkel, ez az irányzat a kedvezőtlen folyamatok irreverzibilis jellegét hangsúlyozza. Vagyis azt, hogy ellentétes irányú, kompenzáló, illetve ellensúlyozó beavatkozás nélkül a piacgazdaság rendszere – annak mind nemzeti, mind pedig nemzetközi, globális rendszere – egyre távolabb kerül az egyensúly állapotától. Neves képviselői

⁶ Noha Keynes szerint a beruházások multiplikátor hatása nyomán emelkedő jövedelemszint a megtakarítási hajlam növekedése révén végül is helyreállíthatja a beruházások és megtakarítások közötti egyensúlyt, vagyis végső soron a tőkepiaci egyensúlyt, ez csak egy időben elhúzódó folyamatnak a végső és meglehetősen bizonytalan eredménye lehet. (Különösen a munkaerőpiac egyensúlyának helyreállítását nehezíti a bérek lefelé rugalmatlan viselkedése.) Minthogy azonban időközben, a konjunktúraciklus lefelé hajló szakaszában a nagyarányú munkanélküliség *súlyos társadalmi feszültségekkel* és veszélyes politikai kockázatokkal jár, ezért a rendszer szélsőséges politikai erők által történő megdöntésének elkerülése végett van szükség reformokra, kormányzati szabályozásokra.

(Gunnar Myrdal, Raul Prebisch, Hans Singer, Thomas Balogh stb.) azt is feltételezik, hogy a rendszer spontán működéséből fakadó egyenlőtlenségek is – intézményi beavatkozások hiányában – egyre növekednek.

Leegyszerűsítő, egyoldalú nézetek a mai válságvitákban

A korábbi válságok történetének, gyökereinek és a vonatkozó elmélet-történeti olvasatoknak fényében aligha okozhatott tehát meglepetést egy globális válság kirobbanása. Legfeljebb annak időpontja és konkrét megnyilvánulásának módja, valamint az egyes országokra gyakorolt hatása⁸ lehetett kiszámíthatatlan. És persze az is, hogy milyen tanulságokat von le az emberiség a válságból, és milyen lépésekre kerül sor az újabb válságok elkerülése céljából.

A válság ugyan – amint azt a szó (krízis) eredeti értelme is sugallja – nemcsak *katasztrófaveszélyt*, hanem *egyszersmind új lehetőséget* is jelent, az emberiség eddigi története azonban – sajnos – azt mutatja, hogy általában előbb következett be a katasztrófa, mielőtt abból tanulva sor került volna az új lehetőség tudatos kihasználására. Kérdés, hogy a jövőben képes lesz-e az emberiség a végpusztulást hozó katasztrófa bekövetkezése előtt megoldást találni az új lehetőségek kihasználásával.

Miközben a pénzüpiaci válság problémájával számos kitűnő tanulmány foglalkozik a nemzetközi és hazai szakirodalomban, a je-

⁷ A hatás persze nem független az illető ország által követett gazdaságpolitikától. Szelényi Iván írja: „Most, amikor a globális finánckapitalizmus válsága gyökereiben rázza meg a világot, amikor 1929–33 óta nem tapasztalt gazdasági összeomlás napjait éljük (ami Magyarországot, de az egész posztkommunista régiót különösen súlyosan érinti), igencsak megkérdőjelezhető a posztkommunista országok által 1989–90-ben követett neoliberalis útválasztás bölcsessége.” (Szelényi, 2009, 37.)

lenlegi globális világgazdasági válság természetére, okaira és megoldására, illetve annak nemzetgazdasági keretek között megkísérelt kezelésére vonatkozó nézetek némelyike nagymértékben leegyszerűsítő és egyoldalú. Még ha egyébként logikus és nehezen kifogásolható összefüggésekre utalnak is, többnyire a „csőlátás”, sőt olykor az ideológiai befolyásoltság megnyilvánulásai. Bár talán mindinkább háttérbe szorulnak a realisabb és átfogóbb vizsgálódások nyomán, nagyon is indokolt foglalkozni velük meglehetősen mélyre nyúló gyökereik és veszélyesen félrevezető hatásuk miatt.

Gyakran nagyfokú leegyszerűsítés jellemzi az arra a kérdésre adott válaszokat, hogy voltaképpen *mi van a válságban?*, illetve, hogy *milyen a válság természete?* Sokan még ma is kizárólag vagy túlzottan csak a válságnak valamelyik aspektusát emelik ki, annak valamely megjelenési tünetére, illetve a parciális válságok valamelyik változatára koncentrálnak, mint például az ingatlanpiaci, a hitelpiaci, az adósságszolgálati, illetve fizetési válságra, vagy általában a pénzüpiacok válságára és a likviditási válságra, vagy a bizalmi válságra, illetve a túltermelési és értékesítési válságra stb.

Nyilvánvalóan *különbséget kell tenni* a különféle, időről-időre visszatérő és persze egymással is összefüggő, sőt globalizálódó parciális válságok, és az ezek alapjául szolgáló tartós és globális gazdasági válság között. Éppily indokolt annak a már régóta ismert különbségnek a figyelembe vétele is, amely a „rövid” és a „hosszú hullámú” gazdasági ciklusok között mutatkozik. Nem kevésbé fontos felismerni azt a tényt, hogy a globális válság nemcsak az adott gazdasági rendszernek és az azt alkalmazó országok (ma már gyakorlatilag szinte minden ország) gazdaságának a válsága, hanem annál sokkalta több.

Már önmagában véve annak a kérdésnek a felvetése is egyfajta leegyszerűsítést mutat, hogy vajon a kapitalizmus került-e válságba, és még inkább leegyszerűsítés persze az erre a kérdésre adott nemleges válasz. Más a tartalma ugyanis annak a kérdésnek, hogy „válságban van-e a kapitalizmus”, mint annak, hogy „a kapitalizmus van-e válságban”. E két kérdésre a helyes válasz sem ugyanaz. Hiszen a válság ugyan „nem”, pontosabban szólva *nem csak* és nem egyszerűen a kapitalizmus válsága, ugyanakkor viszont aligha vonható kétségbe, hogy az a rendszer, illetve minden olyan rendszer, amelyet – leegyszerűsítő általánosítással, vagyis megkülönböztetés nélkül – a „kapitalizmus” fogalmába sorolnak, bizony nagyon is válságban van. Sőt, az is nyilvánvaló, hogy a tágabb értelemben vett globális válság kialakulása és elmélyülése nem független a kapitalizmusnak nevezett rendszer működésétől és annak hatásaitól, hanem nagyon is összefügg (Szelényi már idézett kifejezésével) a globális finánckapitalizmus válságával.

Hasonlóképpen leegyszerűsítés a válság globális jellegét annak földrajzi kiterjedésével azonosítani. A *válság globális természete* nemcsak a válság „horizontális” kiterjedését, valamennyi országot elérő hullámát jelenti, hanem az emberi lét, az emberi társadalom fennmaradásának, a fejlődés, sőt az élet fenntarthatóságának valamennyi aspektusára vonatkozó válságjelenségek halmazát és azok „vertikális” elmélyülését is. (Mint ahogy a globalizáció, sőt, a szűkebb értelemben vett gazdasági globalizáció fogalma is egyszerre jelenti a világgazdaság valamennyi országra kiterjedő növekedését és az azok közötti interdependenciák elmélyülését is.)

Azok, akik szerint a *kapitalizmus* maga nincs válságban, hanem annak csak egy újabb átmeneti válságszakaszáról van szó, minthogy

– úgymond – „a kapitalizmus a válságokon keresztül fejlődik”, elvonatkoztatnak a kapitalizmusnak nevezett rendszer sokféle arculatától, *különböző változataitól és fejlődésének irányváltozásaitól*.

A fejlett kapitalizmus szokásos azonosítása a piacgazdaság és politikai demokrácia kombinációjával nagyfokú és félrevezető leegyszerűsítés. Noha a piacgazdaságnak nincs (sincs!) egyértelmű és általánosítható definíciója, a piac spontán működésének alapvető mozzanatait és hatásait mindemellett többekévé jól meghatározhatóak. A piacnak egy ún. piacgazdaságban elvileg nemcsak a gazdasági tevékenységeknek „jelzései” révén történő (utólagos!) koordinálása a funkciója (lásd: „piaci koordináció”), hanem a forrásoknak (nem feltétlenül ésszerű) és a jövedelmeknek (általában egyenlőtlen) elosztása, valamint a verseny révén a hatékonyság növelésére való ösztönzés is. Csak ezeknek a funkcióknak az ellátása várható el egy normálisan működő piactól, de nem a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentése vagy valamiféle igazságosság biztosítása!

Téves az a feltételezés, hogy a zavartalanul működő piac az említett funkcióit képes *tökéletesen* ellátni. Mint ahogy téves az a neoklasszikus elméleti tétel is, amely szerint az ún. „*piaci tökéletlenségek*”, így a monopóliumok képződése nem a piac spontán működéséből és annak törvényszerű hatásából, hanem csupán a „*tökéletes piacot megzavaró*” külső körülményekből és hatásokból fakad.

De nem kevésbé téved az sem, aki viszont az *államtól* várja el a szóban forgó funkciók jobb teljesítését, és figyelmen kívül hagyja a „*kormányzati tökéletlenségeket*”!

A *politikai demokrácia* kifejlesztése nem a tőkés piacgazdaság terméke (noha nélküle, vagyis korábban, nevezetesen a kettős érte-

lemben szabaddá vált munkaerő nélkül, az nem jöhetett volna létre). A politikai demokrácia ugyanis *nem* a piacgazdaság természetes fejlődésének az eredménye, hanem éppen sőt a tőke által uralt piacgazdaság működésével és társadalmi következményeivel szemben fellépő (*John Kenneth Galbraith* kifejezésével) *ellensúlyozó erő* (szakszervezeti mozgalom, munkáspártok, demokratikus társadalmi szervezetek, nőmozgalom stb. által képviselt erők).

Megjegyzendő, hogy a *parlamentari demokrácia* – a négy-öt évente sorra kerülő választások rendjében – persze még nem jelent tökéletes demokráciát. A politikai pártok arculatának és érdekeinek változása, főként pedig a választások előtti ígéreteseik és a kormányra kerülésük utáni gyakorlati politikájuk eltérése már eleve kétséget támaszt a valódi demokrácia érvényesülését illetően. (Nem is szólva a gazdaság vezető rétegével való összefonódások hatásáról.) Ha meg ráadásul a választások rendje a listás szavazást írja elő, úgy sokkal inkább a pártvezetéshez való viszony, a hűség, sőt szervilis magatartás – nem pedig a választók előtt történő személyes megmérettetés – biztosítja a parlamenti helyet. (Hasonlóan az egypártrendszer választási gyakorlatához. Sőt, amikor ez utóbbi már kötelezővé tette a több jelölt állítását, ebből a szempontból még demokratikusabbnak is minősíthető.)

Miként a politikai demokrácia fejlődése, úgy a *szociális piacgazdaság* is, vagyis a kapitalizmusnak az a változata is az „*ellensúlyozó erő*” hatékony fellépésének és az 1929-es válság tanulságaiból levont következtetéseknek az eredménye, amely a piac spontán működéséből fakadó egyensúlytalanságok és társadalmilag egyenlőtlenítő hatások kezelésére, illetve ellensúlyozására az állam piackon-

form(!) szabályozó tevékenységét és szociális intézkedéseinek rendszerét, vagyis a piacgazdaságnak és a „*jóléti államnak*” a kombinációját jelenti.

Talán széles körben is ideje lenne elgondolkozni azon, hogy vajon nem a kapitalizmusnak éppen ez a megreformált változata – amelyet sokan, még szocialisták is, hajlamosak „*leírni*” mint a globalizáció folytán előtérbe került „*nemzeti versenyképesség*” javításának követelményével ellentétet – lehetne-e, *mutatis mutandis*, a megfelelő megoldás világszinten is!

Az olyan kérdések megfogalmazása is nagyfokú leegyszerűsítésről tanúskodik, hogy vajon csak a bankok vagy a kormányzatok vagy a hiteket felvevő lakosság is okozója-e a kialakult válságnak. (Nem vonható persze kétségbe a bankok és a kormányzatok felelőssége, sem a könnyelműen hiteket felvevő állampolgároké, de a globális válságnak, még ha csak gazdasági értelemben vesszük is, sokkal összetettebbek az okai, és mélyebbre nyúlnak a gyökerei.)

Még inkább egyoldalú és leegyszerűsítő látásmódra vall az arról szóló vitákban elhangzó vélemények egy része, hogy vajon a *gazdasági növekedésnek* (nem pedig a társadalmi fejlődésnek) a *serkentése vagy az egyensúly helyreállítása* jelentse-e a prioritást. Sőt, hogy *melyik* egyensúlyé, a monetáris, a költségvetési, a külkereskedelmi, a fizetési mérlegben tükröződő külgazdasági stb. Mintha ezek nem is függnének össze, és mintha ezek bármelyike vagy akár összessége is fontosabb lehetne, mint a társadalmi és az ökológiai egyensúly megőrzése, illetve helyreállítása! Továbbá, hogy milyen kamatpolitika, illetve a nemzeti valuta milyen árfolyama, vagy a költségvetési kiadásoknak milyen lefaragása stb. vezethet ki a válságból. Bármilyen fontos,

és adott időben és helyen aktuális kérdések is ezek, az összefüggések feltárása és figyelembevétele, valamint a valódi társadalmi prioritások meghatározása nélkül csak hibás válsákokra készítenek.

Azok a *tanulságok*, amelyek akár a korábbi válságok történetéből, akár az elméletek vonatkozó történetéből levonhatók, zömmel feledésbe merülnek e viták során.

Marxra hivatkozni (legalábbis a világnak ebben a részében) eleve nem „*illendő*”. Marx tudományos nézeteit (ha azokról egyáltalán még említés történik) rendszerezetten nem is oktatják a hazai egyetemeken. Vajon ezt a tényt annak ideológiai kicsengése, *Marx* utópisztikus tévedése, nevének a rossz emlékü szovjet rendszerben történt felmagasztalása vagy csak elméletének a *mainstream*ből való kizáratottsága magyarázza?⁸

Bár *Keynes* felfogásának egyik-másik eleme, koncepcióinak és főként az általa bevezetett fogalmaknak némelyike (lévén, hogy a *mainstream*be kooptálódtak) a tankönyvekben is, és olykor a válságvitákban is említésre kerül, *Keynes* elméletének legfőbb üzenete, az általa javasolt gazdaságpolitikai recept logikája, sőt, a „*keynesi forradalom*” lényege is többnyire figyelmen kívül marad.

Sokan úgy vélik (és nemcsak a „*monetarista ellenforradalom*” érvei nyomán, hanem minden bizonnyal elmélettörténeti ismeretek hiányából fakadóan is), hogy az a *keynesi* koncepción alapuló gazdaságpolitika, ame-

⁸ Ezúttal is megjegyzem, hogy a „*mainstream*”, vagyis a „*fő áramlat*” megkülönböztetése nemcsak a kirekesztésre törekvés megnyilvánulása, hanem a tudomány szerves fejlődésének negligálása is. E fejlődésben ugyanis az egyes elméleti irányzatok és koncepciók azon túl, hogy követik és tagadják egymást, egyszersmind építenek is egymás eredményeire, kritikailag továbbfejlesztik azokat, kölcsönhatásban vannak, és ki is egészítik egymást, vagyis szervesen kapcsolódnak.

lyet a második világháború után a nyugati fejlett piacgazdaságokban a „jóléti állam” égisze alatt folytattak, „csak a kivételes külső körülményeknek” köszönhetően volt sikeres, s nem a keynesi recept belső logikája miatt.

Márpedig a szóban forgó gazdaságpolitika nemcsak jól átgondolt és nagyon is logikus koncepcióra épült, hanem jó ideig a gyakorlatban is helyesnek bizonyult. Hiszen a progresszív adóztatással módosított jövedelemelosztás serkentheti a fogyasztói kereslet növekedését és ezáltal a termelést és foglalkoztatottságot, míg az állami költségvetési kiadásokból finanszírozott beruházások és az „olcsó pénz”, vagyis a megnövelt emisszió és az alacsony kamatláb révén is ösztönzött magánberuházások hasonlóképpen növelhetik a termékek mennyiségét és a nemzeti jövedelmet. Mégpedig olyannyira, hogy a pénzkínálathoz felzárkózhat a pénz iránti kereslet, a költségvetés megnövekedett kiadásait pedig ellensúlyozhatják annak szaporodó bevételei. Ily módon a keynesi gazdaságpolitika – a monetaristák kritikájával ellentétben – nem vezet feltétlenül és szükségképpen inflációs spirálhoz és tartós költségvetési deficithez, miközben szociálisan kedvező hatású.

Az, hogy ez a gazdaságpolitika a későbbiekben, az 1960-as évek végére egyre inkább veszített hatékonyságából, és az azt alkalmazó országokban a stagnálás és infláció keveréke (a „stagfláció”) jelent meg, nem annak téves logikájából következik.

Igenszak meglepő, ha a szóban forgó gazdaságpolitikai koncepciót, sőt magát azt a jóléti rendszert, amely azzal eredetileg Nyugaton egybekapcsolódott, olyanok is „túlhaladottnak” mondják, akik valamiféle „baloldali”, szocialista, ill. szociáldemokrata irányzat vagy párt képviselőiben lépnek fel. Elhangzott már olyan megjegyzés is egyik-másik

ilyen személy részéről, hogy „a szociáldemokrácia hagyományos értékei már elavultak”. Vajon ezt úgy kell érteni, hogy a szociális érzékenység, a hátrányos helyzetűekről való gondoskodás, az esélyek egyenlőségére és a társadalmi igazságosságra törekvés elavult?!

Nemcsak a holisztikus szemléletnek, hanem a makroökonómiai, vagyis nemzetgazdasági szemléletnek is a hiányára vall az, ahogyan politikusaink és vezető közgazdászaink nagy része a válságból való kilábalást főként a *bérből élők és a nyugdíjasok jövedelmét csökkentő megszorításokkal* képzeleli, sőt akarja is biztosítani. Vagy amikor a külföldi beruházók számára vonzó feltételnek elsősorban az alacsony bérköltségeket tekintik, a nyugdíjakra kifizetett összegeket pedig pusztán költségvetési tehernek. Holott a bérek és a nyugdíjak nemcsak költséget, illetve terhet, hanem egyszersmind a legfőbb, tömeges vásárlóerőt, vagyis piacot is jelentenek. Márpedig a hazai piac a „multik” számára is fontos (hacsak nem a hazai gazdaságtól elszigetelt bedolgozói leányvállalatokat működtetnek, amelyek importigényes exporttermékeket gyártanak), de még inkább fontos a hazai kis- és középvállalatok számára! Ezek állami támogatásának sokat hangoztatott célja üres szólammá válik, ha közben a megszorító intézkedések hatására még inkább szűkül a belső piac.

Költségvetési, fiskális válságot lehet ugyan *megszorító intézkedésekkel* kezelni (más, persze nem kevésbé fontos kérdés, hogy kinek a kárára), de a gazdaság egészét sújtó válságból még *soha és sehol* nem sikerült kijutni!

Sajnálatos, hogy a válságvitákban részt vevő közgazdászok, sőt, a baloldali gondolkodásúak is többnyire megelégednek a keynesi koncepció alapvető gazdaságpolitikai logikájáról, különösen annak legfontosabb eleméről, nevezetesen a fogyasztói keresletnek és a

megtakarításoknak a jövedelmek színvonalától való függéséről, következképpen az *alacsonyabb jövedelmű rétegek javára* (és nem kárára) alkalmazandó jövedelmi, illetve adópolitikáról!

A hazai nyugdíjasokat sújtó intézkedések szorgalmazói megelégednek arról az óriási szakadékról, amely a nyugati és a hazai nyugdíjak reálértéke között tátong, és arról a hatalmas különbségről, amely a nyugati és a magyar nyugdíjasok anyagi helyzete, nyugdíjba vonulása előtti jövedelmi és vagyoni helyzete között mutatkozik. Az az érv is megtevesztő feligazság, hogy az aktív dolgozók rétege egyre kevésbé tudja „eltartani” a nyugdíjasok mind nagyobb tömegét, mintha ez utóbbiak egyrészt nem fizettek volna évtizedeken át saját nyugdíjuk alapjának biztosítására (egy azzal rosszul gazdálkodó állami intézménynek), és mintha a nyugdíjasok nagy része már nem is végezne munkát, vagy nem akarna munkát végezni. De egyébként is – ellentétben a nyugati országok nyugdíjasaik többségével – nálunk nagyrészt éppen az idős szülőkre és nagyszülőkre hárul nemcsak az unokák gondozása, nevelése, hanem sokszor még gyermekeik anyagi támogatása is.

Mit gondoljunk azokról a politikusokról, akik egyfelől a társadalmi igazságosságról és igazságos közteherviselésről szónokolnak, másfelől pedig az *egykulcsos adórendszerre* való áttérést sürgetik – nem tudván, vagy csak cinikusan elhallgatva annak kiáltóan antiszociális, a gazdagok javára és a szegények kárára érvényesülő jellegét?

Kétségkívül indokolt kritika éri (miként oly gyakran napjainkban) azt a felfogást és magatartást, amely csak az államtól várja el a „*paternalista*” *gondoskodást*, valamennyi sikertelennek és hátrányos helyzetűnek a megsegítését. De nem kevésbé indokolt bírálni azt az

újabbban divatos ultraliberális nézetet, amely az *önigondoskodást* mindenkire kiterjesztett, *általánosító követelménynek* tekinti, vagyis nem számol a társadalom arra még vagy már nem képes és saját hibájukon kívül képtelen tagjai megsegítésének szükségességével, illetve általában az esélyegyenlőtlenségek tényével.

Fölöttébb meglepő, ha egyes, elméletileg képzettnak hitt közgazdászok azt az egyébként evidenciát megfogalmazó keynesi megállapítást is figyelmen kívül hagyják, hogy ti. a megtakarítási hajlam nem egyszerűen a kamatláb nagyságától, hanem elsősorban a jövedelmek színvonalától és változásától függ, a beruházási hajlam pedig alapvetően a profitráta jövőbeli várható alakulásától. (Lásd „a tőke határhatékonyságának” keynesi koncepcióját, amely persze csak elvéve fordul elő a tananyagokban, ahol egyébként sem illendő „profitról” beszélni.) Vagyis, csak csekély hatású lehet a beruházási kedvnek kamatrátacsökkentéssel vagy akárcsak adómérsékléssel való ösztönzése akkor, ha a jövőbeli profitkínálások a piac beszűkülése miatt rosszak.

Megjegyzendő, hogy még a nemzetgazdasági válság enyhítésére vonatkozó olyan, egyébként más szempontból indokolható javaslatok is egyoldalúságra vallanak, amelyek a vállalatokat általában a bérköltségek és a bérekre rakódó terhek, adók és járadékok csökkentésével kívánják megsegíteni. Voltaképpen azt a mikroökonómiai, illetve *vállalat-gazdaságtani szemléletet* tükrözik, amelynek alkalmazása egy-egy vállalat, vagyis a vállalati egyedek részéről még ésszerű is, de makroökonómiai, sőt a vállalatok összessége szempontjából már megkérdőjelezhető. A bérköltségeknek és bérekre rakódó közterheknek az a csökkenése ugyanis, amely az egyes vállalat számára kétségkívül kedvező, a vállalatok összessége számára nagyon is ked-

vezetőn lehet. Amennyiben a bérek nemzetgazdasági szinten (legalábbis a hazai piacra termelő és szolgáltató vállalatok esetében) a legfőbb vásárlóerőt jelentik, vagyis csökkenésük rontja az értékesítési lehetőségeket, és amennyiben a vállalati közterhek enyhítése korlátozza az állam infrastruktúra-fejlesztő, közoktatási, közegészségügyi, közbiztonsági és egyéb kiadásait, ezáltal közvetve növelve a vállalatok kapcsolatos költségeit.

A válságvitákban résztvevő közgazdászok és gazdaságpolitikai tanácsadók némelyike úgy beszél a gazdasági egyensúly helyreállításának, a költségvetési deficit csökkentésének, illetve növelése elkerülésének, a monetáris egyensúly biztosításának, a nemzeti valuta védelmének, a munkahelyek megőrzésének, a feketegazdaság visszaszorításának, a lakosság adózási fegyelmé javításának stb. (kétségtelen) szükségességéről, vagy éppen a társadalom nagyobb áldozatvállalásának (nem kevésbé kétségtelen) elkerülhetetlenségéről, mintha a nemzetgazdaság valamiféle homogén egység lenne. Mintha társadalmunkban nem alakult volna ki az elmúlt két évtizedben elképesztően gyorsan és minden szempontból indokolhatatlanul hatalmas jövedelmi különbségek. Így azután kevésbé esik szó (legfeljebb üres jelszavak formájában) arról, hogy a költségvetési kiadások mely tételeit indokolt, és melyeket nem szabadna csökkenteni, a nemzetgazdaság mely ágazatait és mely munkahelyeket érdemes megőrizni, a társadalom mely rétegeinek terhét indokolt növelni, jövedelmét és fogyasztását (progresszív, nem pedig egykulcsos) adózással csökkenteni.

Még kevésbé esik szó a válságvitákon arról a luxusfogyasztásra és felelőtlen hitelfelvételre ösztönző *demonstrációs hatásról*, amelynek következményeire egyébként már régóta felhívta a figyelmet a latin-amerikai közgazdász-

ságtan, és amely már a rendszerváltás előtt egyik fő oka volt hazánk eladósodásának és a gazdaság növekvő egyensúlytalanságának. De nemigen hallani olyan gazdaságpolitikai, főként adózási (vagyis nem adminisztratív) intézkedések tervéről sem, amelyek a pazarló luxusfogyasztás megfékezését, és az arra, illetve általában a hivalkodási hajlamra ösztönző üzleti reklámok visszaszorítását céloznák. (Félő, hogy az általános ingatlanadó vagy vagyjonadó bevezetése is inkább a középrétegek terhét növeli majd, nem pedig a hivalkodóan költekező dúsgazdagok arányos közteherviselését eredményezi – nem is szólva a jövedelmek elköltésének módjára és a vagyonok külföldre mentésére gyakorolt hatásáról.)

Néha az is meglepő, bár feltehetően ugyan csak a vonatkozó elméletnek és logikájának hiányos ismeretével magyarázható, amikor a *neoliberális monetarista* megközelítést alkalmazók, a gazdaság monetáris egyensúlyára koncentrálók kizárólag a pénzkínálat vagy a költségvetési kiadások csökkentésével vélik az egyensúly helyreállítását elérni, vagy amikor a kamatpolitikát tekintik csodaszernek még akár a nemzeti valuta megvédése céljából is. A modern monetarista elmélet ugyanis nem mellőzi, nem becüli le a reálfolyamatok szerepét, és így a pénz iránti kereslet felzárkózásában a gazdasági növekedés fontosságát sem a monetáris egyensúly szempontjából.

Megjegyzendő, hogy az a restriktív gazdaságpolitika, amelyet a *neoliberális monetarista* koncepció égisze alatt alkalmaztak az USA-ban, majd más fejlett országokban az 1970-es évtizedek második felétől kezdve, valójában sohasem felelt meg a monetarista iskola elveinek és logikájának. Hiszen a „kemény költségvetési korlát” csak a gazdaság polgári szektora és a munkavállalói réteg bérezése irányában érvényesült, de korántsem a hadi-

ipar, a nagy bankok és a munkaadói jövedelmek irányában. Ráadásul nem korlátozta (sőt, inkább serkentette) a kereskedelmi bankok felelőtlen hitelezési politikáját, a fedezet nélküli hiteltermelésnek és a fogyasztókat kölcsönök, áruhitelk felelőtlen felvételére ösztönző propaganda gyakorlatát, ezáltal egyenesen előkészítve a jelenlegi globális válsághoz vezető jelzaloghiteli, pénzügyi és fizetési zavarok, krachok kialakulását.

Az előbbieken szórványosan említett leegyszerűsítések persze kevésbé tűnhetnek meglepőnek, ha figyelembe vesszük nemcsak a politikai megosztottság hatását, hanem a hazai oktatásban is a főként amerikai standard tankönyvekből áradó, implicite ideologikus, sőt, nagymértékben apologetikus szemléletmódnak és tételeknek a meghonosodását és terjedését. (Szentés, 2008)

Az egyetemi, főként amerikai standard tankönyvekből átvett tananyagokban, így az alapozó közgazdaságtani és gazdálkodástudományi tárgyak oktatásában a kellemetlen tényeket és az azokról szóló bíráló nézeteket elhallgató, félrevezető és *explicit* vagy *implicit* apologetikus megállapítások ma már meglehetősen „természetesnek” és megszokottnak tűnnek. Olyannyira, hogy már szinte az válik gyanússá, és minősülhet jobbik esetben csak „szakszerűséget” és a modern matematikai modellekben megnyilvánuló „egzaktságot” lebecsülő maradi szemléletűnek, rosszabbik esetben netán valamilyen ultrabaloldali vagy nacionalista ideológia hívének, aki azokat megkérdőjelezi és bírálja. A mai standard tankönyvek *történelmietlen és a valóságtól elvonatkoztató szemlélete*, elméleti tételeiknek és matematikai modelljeiknek gyakran még logikai gyakorlatként is kétséges értéke és használhatósága már fel sem tűnik, még a legfelkészültebb oktatóknak sem. Ennek

bizonyára az az oka, hogy amíg annak idején a marxista-leninista ideológia meglehetősen primitív és a „szocializmus” valóságával összevetve nyilvánvalóan apologetikus volt, addig ezúttal egy igen szofisztikus, kifinomult és a matematikai egzaktság látszatát keltő ideológia húzódik meg a szóban forgó tankönyvirodalomban. A „nemzetközi színvonalhoz való igazodásra” hivatkozás mellett a kritikai szemlélet ellenében gyakori érvként hangzik el az, hogy „az megzavarná a hallgatókat a tudás megszerzésében”.

A globális válság valódi természete és okai

A válság-viták menetében és nemcsak a közvélemény, hanem a szakma szemében is – a parciális válságjelenségekre és hatásokra koncentráció nyomán – többnyire elsikkad, elhomályosul az a tény, hogy a világgazdaság globális válsága miként függ össze a nemzetközi fejlődés-szakadékkal,⁹ az egyenlőtlen partnerek közötti, nem szimmetrikus (a nemzetközi áruforgalom és tőkeáramlások, munkamegosztási és adós–hitelezői viszonyok stb. révén kialakult) interdependenciák elmélyülésével, vagyis a világgazdaság strukturális egyenlőtlenségével és egyensúlytalanságával. Még inkább figyelmen kívül marad az, hogy ma valójában nemcsak a világgazdaság, hanem az *egész emberi társadalom* és annak mai (nagymértékben eltorzult) *kultúrája, életvitele, szemléletmódja, magatartása és erkölce van*

⁹ László Ervin írja (2008, 59–60.): „A globális szintű gazdasági növekedés tovább folytatódik, azonban egyre kevesebb ember látja hasznát. Százmilliók élnek nagyon jó anyagi körülmények között, viszont ezermilliók tengődnek nyomornegyedekben és városi gettóban. [...] A javak jelenlegi elosztása a szegények és a legszegényebbek túlélését fenyegeti. És ez a fenyegetés nem a földi fizikai és biológiai készletek szükségének, hanem az őket elosztó gazdasági rendszer tökéletlen működésének a számlájára írható.”

válságban. Következésképpen figyelmen kívül marad az is, hogy a megismétlődő ilyen-olyan parciális válságoknak és azok globalizálódásának ma már mindinkább ez a széles és átfogó értelemben vett globális válság adja a talaját, általános hátterét.

Ezt a válságot a tőke (önmagában véve természetes) logikája és igényei szerint működő piacgazdaságnak és a piac saját kompetenciáján, természetes funkcióin túlmenő kiterjedésének társadalmi hatásai idézik elő. *A piac működésének, törvényeinek, követelményeinek és hatásainak ez a túlterjeszkedése* nemcsak azt jelenti, hogy a gazdasági tevékenységnek nem a valós emberi szükségletek kielégítése, hanem a profitszerzés a célja, hanem azt is, hogy *minden* (a kultúra, a sport, a tudomány, sőt az erkölcs és maga az emberi test is) a piac törvényeinek rendelődik alá.

A munkaerő áruvá válása a tőkés piacgazdaság természetes jelensége és kritériuma. A kommodifikáció, vagyis az áruvá tétel azonban ma már olyan messzire terjed, hogy nemcsak sok, testét (a megélhetésért vagy a meggazdagodásért) áruba bocsátó szerencsétlen sorsú nő prostituálódik, hanem bizonyos értelemben prostituáltakká válnak egyre többen a tisztességes és társadalmilag nagyra becsült foglalkozásúak körében is. Miként a reklámokat terjesztő és alantas ízléseket kiszolgáló színész, az olcsó szórakoztatásra szakosodó, egyébként tehetséges zeneművész, a más klubok és országok felé kiejárlott sportoló, sőt a minél több tandíjfizető diák, illetve egyetemi hallgató megszerzése és megtartása érdekében a tanulmányi követelményeket csökkentő oktató, a gyógyszergyárak és kereskedelmi cégek juttatásait leső patikus, a saját tudományos kutatását jól fizetett szakértői szerepért vagy igazgatósági, felügyelő bizottsági stb. tagságért feláldozó tudós is. Megen-

gedhetetlen túlzás lenne persze általánosítani, hiszen a többség talán még ellenáll a kísértésnek. De már önmagában véve is riasztó tünet, ha *a pénzért megvásárolható magatartás* – még ha akár csak szórványosan is – olyan foglalkozásoknál jelenik meg, amelyeknél a szakmai önérzet és erkölcsi tartás volt hagyományosan a jellemző.

Ma már mindennek megvan a piaca, és így az ára is, miközben eltűnik a valódi érték. Kialakul az emberi testrészek piaca is, és a transzplantációs technika fejlődésével azok kereskedelme. Egyre több embernek a nyereszkeedés, a bármilyen áron és módon, mások és a közösség kárára megszerezhető vagyon és annak növelése válik legfőbb életcéljává.

László Ervin (2008) a *terjeszkedő fejlődés* fogalmával írja le a piac túlbujánzó jelenségét, és az abból fakadó emberi, illetve vállalati magatartást. A terjeszkedő fejlődés céljait röviden a „legyőzés, leigázás, fogyasztás” céljában határozza meg, és ez utóbbit szolgáló eszközök, módszerek között kiemeli „az emberek igényeit fokozó, mesterségesen felkeltő és a fogyasztási szokásokat megváltoztató módszereknek”, a *propagandának* és a *reklámnak* a technikáit, illetve „a termékek gyártói és a szolgáltatásokat kínáló akaratának a vásárlókra és az ügyfelekre való ráerőltetését”. (László, 2008, 68–69.)

Az emberi közösségben – noha annak születésekor a primitív törzsi társadalmakon belül még természetes volt a szolidaritás és együttműködés, igaz, a Természet mostoha körülményei és a technika fejletlensége által kikényszerítve – ma a *verseny*, sőt, a *bellum omnia contra omnes* vált általános követelménnyé, és a „*versenyképesség*” javítása vagy megőrzése címen indokoltan lehet megtagadni a szociális szempontok érvényesítését, és drasztikusan lefaragni a szociális kiadásokat.

Mindez persze összefügg annak a globalizációs folyamatnak a kiszélesedésével és felgyorsulásával, amelynek – bár nem szükségszerű – továbbra is a profitszerzés célja, és a hatalomvágy által megszabott követelményeket, vagyis egy zéró összegű játék szabályait általánosítja. Hiszen az az ország, ha még lenne is ilyen, amelyik nem óhajt igazodni a fennálló világrend szóban forgó törvényeihez, eleve lemarad abban a versenyben és „fejlődési” folyamatban, amelynek iránya, tartalma és értékrendje nagyon is megkérdőjelezhető.

A profitszerzésre, *meggazdagodásra irányuló hajszára és a hatalomvágy* olyan tevékenységek fenntartását, sőt kiterjesztését sugallja, amelyek mindinkább *veszélyeztetik a Föld ökológiai egyensúlyát. A fejlődés fenntarthatóságának követelménye* – még ha csak, és tévesen leegyszerűsítve pusztán ökológiai értelemben fogjuk is fel azt – maga is világméretű társadalmi összefogást, szolidaritást és együttműködést, valamint a gazdasági folyamatok szabályozását tételezi fel.

A továbbra is folyó, s újabb lendületet kapó *fegyverkezés* és militarizálódás, amely mindinkább csak az üzleti érdekek által gerjesztett vagy fokozott konfliktusokból busás hasznot szerző fegyvergyártók és fegyverterjesztők érdekeihez igazodik, mindinkább az emberi társadalom egészét veszélyezteti, valamennyi tagjának biztonságát ássa alá. A *globalizálódó terrorizmus* valódi táptalaja a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek elmélyülése, és egyes népek, népcsoportok vagy társadalmi rétegek reménytelen helyzetbe sodródása. Ezért nem lehet eredményes ellenszere a katonai erőszak. Erőszak ugyanis csak újabb erőszakot szül.

De lehet-e csodálkozni az *erőszak kultuszának* terjedésén, ha azt nap mint nap népszerűsíti a média, ha az árad a televízió csatornáin

át, az interneten, a filmek zöméből stb.?! Ma már szinte csak az okoz még meglepetést (de már az is egyre kevésbé) a közvéleményben, ha az erőszak az iskolákra, sőt az óvodákra és bölcsődékre is kiterjed. A családon belüli erőszak már szinte közhelyszámba megy.

Csodálkozhatunk-e a mások megértésének és a toleranciának hiányán, amikor az erőszakos, *önző individualizmus*, a mindenáron sikerre törekvő, másokon átgázoló egyén magatartása válik követendő példává a filmek, tévéműsorok, képes lapok és bulvárújságok világában?!

És csodálkozhatunk-e az *erkölcsi lealacsonyodás, a szellemi és kulturális degradálódás, a nyelvi és viselkedési eldurvulás* tömegessé váló jelenségein, ha a televízió képernyőjén és a színes újságokban az izléstelen pornográfia, az „altesti” humor, a „celebek” magánélete és hálózobatitkainak kitergetése, kulturálatlan viselkedése, vagy éppen emésztési zavarainak megnyilvánulása kap előkelő helyet? Ha a kulturális értékrend helyett a „nézettségi index” határozza meg a műsorpolitikát? Ha a tájékoztatás, művelődés és színvonalas szórakoztatás rovására ostoba reklámok veszik el a műsoridő egy részét és a néző, illetve hallgató kedvét; ha jobb sorsra érdemes színészek és más művészek adják el magukat reklámszerepekért, és ha művészi produkciók helyett a „villában” vagy a dzsungelben együttélésre készített személyek intim ügyeivel vagy (jobbik esetben) „vacsoracsatákkal” hülyítik a nézőt? Vagy ha a női szépség és a természetes erotika az üzleti reklámok mindennapi eszközévé lesz, míg a testi és lelki aberráció válik a médiában népszerűvé, sőt hivatkozottá, és ha már a színpadi előadásokon és a közszolgálati televízió és rádió műsoraiban is szinte általánossá kezd válni a „nyomdafestéket nem tűrő” szavak használata stb.?!

Vagy csodálkozhatunk-e a mai válság kirobbanásában szerepet játszó *felelőtlen hitel-felvételek*; olyan hitelek tömeges felvételén, amelyek visszafizethetősége bizonytalan alapokra, megfelelő fedezet hiányára épült, amikor a bankok és kereskedelmi vállalatok reklámhadjáratai ösztönöztek (és ösztönöznek) arra, és amikor az „újjgazdagok” hivalkodási hajlama nemcsak saját luxuskiadásaiuk növelésére készíti őket, hanem a kevésbé gazdagokat is utánzásukra ösztönzi? Minél több a szegény, a munkanélküli, a hajléktalan és más hátrányos helyzetű, annál nagyobb luxust, fényűző villákat, lakásokat, drága autókat, ékszereket, „wellness”-utazásokat stb. népszerűsítnek a tévécsatornák, és annál inkább terjed még a szerény jövedelmű családok körében is az ünnepek és ünneplések kapcsán az ésszerűtlen ajándékdömping?

Miért nem esik szó a szakmai vitákon vagy a tankönyvekben arról, hogy számos család, vállalat és ország *eladósodása* vagy az állam költségvetési deficitje miként függ össze a már említett demonstrációs hatással, amely a leggazdagabbak fogyasztási szokásainak és életmódjának, hivalkodási hajlamának bemutatásával és népszerűsítésével másokat is utánzásra készíti? Nem lenne ideje végre komolyan venni a *hivalkodási hajlamot*, annak a médiában való népszerűsítését és tömeghátasát, vagyis korlátozására tenni is valamit?

A valaha oly nagyon kívánt *szólás- és gyülekezési szabadságnak* éppúgy, mint a *munkás szolidaritásnak* és a *hazafiságnak* az eszméje az azzal visszaélők tevékenysége nyomán egyre inkább üres vagy éppen kétes értékű jelszóvá degradálódik, amelyre hivatkozva meg lehet sértetni a többség szabadságjogait, a dolgozók többségének érdekeit, illetve más nemzetek vagy más nemzetiségű kisebbségek érzelmeit. A liberalizmus eszméjét nagyrészt maguk a

liberális pártpolitikusok járatják le. Egyes szocialista, szociáldemokrata pártpolitikusok antiszociális gazdaságpolitikai intézkedések „csomagjait” vezetik be, vagy támogatják. A nemzeti érdekekre hivatkozó jobboldali pártok egyes vezetői nacionalista demagógiával szélsőséges, idegengyűlöletet keltő és államközi konfliktusokat okozó erők számára teremtenek táptalajt. Keresztény pártok vezetői, egyházi és más vallási vezetők között többen is csak szavakban hirdetik békét, erkölcsöt, a más hitűek iránti türelmet, megbékélést, sőt szeretetet, miközben a gyűlölködőket, gyűlöletkeltőket támogatják, erkölcstelenséget takargatnak, vagy hagynak szó nélkül, és (kimondva vagy kimondatlanul) saját oldalról a „szent háborút” is jogosnak hiszik.

De ha csalódunk is a liberálisokban, főként pedig az ultraliberális politikusokban, azért még nem kell csalódnunk a *liberalizmus eszméjében*! Ha csalódunk is a szocialistákban, főként pedig csalódtunk a magát „szocialista rendszernek” nevező diktatúrában, azért még nem kell csalódnunk a *szocializmus eszméjében*! Ha csalódunk a nacionalistákban, főként idegengyűlöletet szító demagógiájukban, még semmi esetre sem kell csalódnunk a *hazafiság eszméjében*. És ha csalódunk az egyházakban, azok papjaiban, főként pedig a képviselővallásosságban, azért még semmi esetre sem indokolt, hogy csalódjunk *Istenben* (bármilyen néven nevezzük is, és bármilyen, nevetségesen irreális emberi, sőt férfiúi alakzatban képzeljük is el a csodálatos világegyetemet megteremtőjét)!

Cselekvési lehetőségek és gyakorlati teendők az időszakos és részleges gazdasági világválságok esetében

A jelenlegi globális válság leküzdésére és újabb globális válságok elkerülésére tartósan ígér-

kező megoldást nemzetgazdasági keretek között, sőt egy ország egész társadalmának (nemcsak gazdaságának) viszonyai között eleve *nem* lehet találni, tekintettel a globális interdependenciák és kölcsönhatások valóságára.

A gazdaságpolitikának viszont nagy a felelőssége a válság kedvezőtlen társadalmi hatásainak, főként a lakosság szegényebb rétegét és a munkanélkülivé válókat sújtó következményeinek és politikai kockázatának a mérséklésében, nem utolsósorban a közterhek és közös áldozatok – amennyire csak lehet – igazságos elosztását illetően. Ez egyebek között olyan adópolitikát kívánna, amely – szöveg ellentétben a gyakorta javasolt egykulcsos adóztatással, sőt még a jelenlegi, inkább csak adminisztratív többletmunkát okozó és csak a viszonylag jobban keresőket terhelő különadó alkalmazásán is túlmenően – még több és magasabb adókulccsal biztosíthatná az előbbiekéhez képest is óriási jövedelmeket élvező gazdagok arányos közteherviselését, növelné a költségvetési bevételeket és egyszerűen korlátozóan hatna a hivalkodási hajlamra és az importigényes luxuskiadásokra.

A terheket elosztó és „fájdalomcsillapító” tüneti kezelésen túlmenően sokat lehet és kell is tenni a globális válság remélt megszüntése után várható konjunkturális fellendüléssel nyíló *új lehetőségekre való felkészülésben*, illetve a felkészítésben.

Mindezek felül lehet és kell is tenni a széles értelemben vett, vagyis nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalom más szféráiban is megmutatkozó, illetve gyökerező válság országon belüli megnyilvánulásainak csökkentésére is, amivel még akár példát is mutathatunk más országoknak.

A globális gazdasági válságot követő várható fejlemények még inkább felértékelik a

tudást, a kreativitást, a konvertálható elméleti és módszertani ismereteket, a munkaerő fizikai és szellemi minőségét, fegyelmességét, munkakultúráját, nyelvtudását stb., és nem utolsósorban a szellemi tőke fejlesztésében és az oktatás színvonalának javításában, valamint a hazai technológiai szint emelésében meghatározó szerepet játszó tudományos kutatási és fejlesztési kapacitásokat. Ezért minden korábbinál nagyobb figyelmet és forrásokat kell biztosítani a *közegészségügy, közoktatás, művelődés és a tudományos kutatások* fejlesztésére.

Ez azonban nemcsak nagyobb figyelmet és forrásokat kíván, hanem céltudatos fejlesztéspolitikát, *szerkezeti változásokat a gazdaságban és főként szellemi és erkölcsi megújulást, valóság-hű ismeretanyagokat, valódi kulturális értékek terjesztését, és persze tehetséggondozást az egyenlőtlen esélyek csökkentése, kompenzálása mellett.*

A jelenlegi pénzügyi, illetve gazdasági válságon minden bizonnyal hamarosan túljut a világ, és remélhetőleg előbb-utóbb hazánk is. De vajon ez már megnyugtathat minket, ha az azt előidéző alapvető okok, vagyis a növekvő társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek, valamint a természetet és más embereket, népeket megkárosító, az együttélés és együttműködés szabályait sértő magatartásformák megmaradnak?

Miért csak azért aggódnak sokan, különösen ellenzéki politikusok külföldön és nálunk egyaránt, hogy a jelenlegi válságkezelés okán milyen új államadóságok képződnek, és azok majd mennyire terhelik a jövő generációit? Miért nem azért, illetve azért is, hogy ha az emberi társadalom globális válságának talaját illetően minden marad a régiben, akkor a jövő oly nagyon féltett generációi hogyan élnek majd (ha egyáltalán)?

Vagyis nemcsak a gazdasági válság kezelésére, illetve következményeinek enyhítésére van szükség, hanem – miként világszerte – a széles értelemben vett társadalmi válság megoldására, új alternatívák keresésére is!

A világtársadalom globális válságának megoldásához szükséges változásokról mint valódi alternatívákról – még ha azok utópisztikusnak tűnhetnek is

A válság globális jellegét, eredetét és hatásait, valamint nemcsak a világgazdaság egyenlőtlen viszonyaival, hanem az egész emberiség mai kultúrájában, életvitelében, szemléletmódjában, magatartásában, erkölcsében, az emberek egymáshoz és a természethez való viszonyában és intézményeiben is meglévő anomáliákkal való összefüggését figyelembe véve nyilvánvalónak tűnik, hogy a világtársadalom számára sorsdöntő kérdéssé vált a megoldás, vagyis egy valódi és lehetséges alternatíva.

Aligha kétséges, hogy a jövőben egy, a tőke által uralt piacgazdaság és a piac által uralt társadalom rendszere helyett és az állam diktatorikus uralmát megvalósító militarizált rendszer ellenében is valamilyen *harmadik rendszer*¹⁰ jelentheti a valódi alternatívát, amelyben nem a piac, nem is az

állam, hanem a mindkettőt ellenőrzése alatt tartó civil társadalom globális rendszere jön létre. Egy olyan világrend, amelyben az erőforrások és jövedelmek rendszeres és megfelelő (nem a segélyezés mesterséges eszközével, hanem belső és nemzetközi adóztatással, „kohéziós” és „strukturális alapok” képzése és felhasználása révén, valamint célirányos beruházási ösztönzőkkel való) újraelosztása biztosíthatja a fejlődés minden ember és minden nép számára megnyíló lehetőségét és fenntarthatóságát, valamint annak a *valóságos emberi szükségletek* kielégítésére irányultságát.¹¹ Egy olyan világrend, amely a világtársadalom egészének (ma még nem létező) *demokratikus képviselőjére*, a világ valamennyi polgárának saját érdekei kifejezésében, képviselésében és az őt is érintő ügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvételi lehetőségét, vagyis a világ civil társadalmi országhatárokat keresztező önszerveződésének és szervezetei valóságos globális intézményekben való arányos képviselését is biztosítja. Egy olyan világrend, amely gondoskodik a természet és az annak részét képező emberi faj közötti viszony alapvető megváltozásáról, a *természeti környezet* megóvásáról és az ökológiai egyensúly helyreállításáról.

Merchant: Citizen fejezte ki. (Nerfin, 1987, 170–195.) E szerint egy olyan rendszer kifejlesztése a cél, sőt az egyetlen bízható alternatíva, amelyben sem nem az állam, sem nem a piac játssza a domináns szerepet, hanem a citoyenek, az öntudatos polgárok közössége, vagyis a civil társadalom. Ez a gondolat ma időszerűbb, mint valaha, és nemcsak nemzeti, hanem globális vonatkozásban is.

¹¹ Az *ILO* 1975-ben rendezett Foglalkoztatási Világkonferenciájának egyik ajánlása volt a *basic needs oriented development*, vagyis az alapvető szükségletekre irányuló fejlődés minden országban megvalósítandó célkitűzése, amely a luxuscikkek, tömegpusztító fegyverek, egészséget károsító termékek, kábítószerek stb. termelésének és forgalmazásának a visszaszorítását kívánja jelenteni.

A dilemma persze az, hogy *miként, milyen úton és elvek alapján* lehetséges a fennálló rendszert globális szinten, vagyis mint világrendszert békés és demokratikus módon egy valóban új („harmadik”) rendszerre átalkotítani.

A mai viszonyok és körülmények között azonban a távolabbi jövőre vonatkozó elképzelések és a különféle ideológiai koncepciók helyett bizonyára helyesebb és *időszerűbb* azon az úton keresni (legalábbis egyelőre) az alternatívát, amely figyelembe vesz néhány, bár csak korlátozottan és tökéletlenül, sőt részben csak átmenetileg megvalósult kezdeményezést, illetve példát. Ilyen a fejlett tőkés országokon belül a második világháború után létrehozott *„szociális piacgazdaság”* és *jóléti rendszer*, még ha azt az utóbbi évtizedekben alapjaiban kezdte is ki a felgyorsult globalizáció. De ilyen a *demokratizálódás folyamata* jó néhány, korábban diktatorikus berendezkedésű országban, és főként ilyen a *civil szervezetek világszerte növekvő aktivitása* is.

Ahhoz persze, hogy e korlátozott értékű és korlátozottan érvényesülő példák *világszinten* is követhetők legyenek, és kibontakozhasson a világtársadalomnak egy új, békés és demokratikus rendje, szükség van az államközi megállapodások és a nemzetközi szervezetek, valamint multilaterális intézmények továbbfejlesztésére, továbbá a civil társadalom globális szerveződéseinek kibontakozására, terjedésére és teljes jogú aktív fellépésére a nemzetközi szervezetekben is. Nélkülözhetetlen továbbá a társadalmakon belüli és nemzetközi, illetve államközi együttműködés, érdekegyeztetés, kompromisszumkeresés és közös cselekvés gyakorlatának továbbfejlesztése, de szükség van a nemzetközi intézmények és az egyes kormányzatok, valamint és különösen a civil szervezetek részéről az er-

kölcsi és szellemi megújulást serkentő és támogató hatékony intézkedésekre, illetve fellépésre, valamint és ezzel is összefüggésben egy „új felvilágosodásra” és egy általános erkölcsi megújulásra is.

Olyan intézkedésekre is szükség lenne (az egyes államok és a nemzetközi intézmények részéről is), amelyek gátat szabnak a természeti környezet szennyezésének, a szabadságjogokkal való visszaéléseknek, a mások ellen gyűlöletet szító bármilyen megnyilatkozásoknak, továbbá gazdasági, és ha kell, jogi eszközöket is alkalmazva korlátozzák a kommunikáció és informatika világában, a médiában, tévéadásokban, filmekben és újságokban az erőszak kultusza és a pornográfia terjesztését, valamint a luxuskiadásokra, felelőtlen hitel felvételekre ösztönző üzleti propagandát.

Az *„új felvilágosodásnak”* nemcsak a tudományt kell megszabadítania az ideológiáktól, a csak korlátozottan érvényes tételek örökérvényű hittételekként kezelésétől és politikai érdekekhez igazításától, hanem a vallásokat, illetve a vallási hitet is a politika befolyásától és politikai célokra való manipulált felhasználásától. Különösen attól, hogy miközben az emberek és népek közötti békét, szeretetet hirdetik és az emberi viszonyok jobbítására törekednek, fel lehessen használni bármelyiket is a gyűlölködés, a pártpolitikai csatározások, a nacionalista ideggyűlölet és háborúskodás szítására, terrorcselekmények és bosszúhadjáratok igazolására.

Az emberiség szükségessé vált *erkölcsi megújulásának* lényegét *László Ervin* professzor így fogalmazta meg: „El kell hagyni a mostani értékeket, és teljes mértékben a fenntarthatóság felé kell fordulni.” Ez azt is jelenti, hogy az elmúlt korszakok *„logoszra* alapozott civilizációit”, különösen pedig „a civilizáció jelenleg uralkodó formájának

alapját képező rövid távú racionalitás” rendszerét fel kell váltani „a *holosz* teljességen és egységen alapuló civilizációjával”. Vagyis el kell jutni „a *logoszból*, a mai gazdaságilag, politikailag és kulturálisan széttöredezett civilizációból egy szolidaritásra meg nem zetek és kultúrák közti együttélésre és együttműködésre törekvő globális civilizációba, a *holoszba*.” (Lásd Fenntartható fejlődés konferencia, 2008, 12.; László, 2008, 105., 55.)

Ezt talán csak azzal lehetne még kiegészíteni, hogy a „*logosz*” érvényesülése ma már mindinkább lehetetlenné vagy legalábbis korlátozottá válik azokban a korábban még viszonylag autonóm egységekben is, mint amilyenek az egyes országok, azok társadalma, nemzetgazdasága, állama, vagy azokon belül az egyes rétegek, vállalatok és intézmények. A globalizálódás ugyanis nemcsak „külső” hatásoknak teszi ki az ilyen egységeket, amint ezt a jelenlegi válság jól példázza, hanem belülről is bomlasztja (hogy közben a jelenben, illetve a jövőben világszinten alkossunk új, integrált egységeket). A gazdasági, társadalmi, sőt kulturális és morális dezintegráció jelensége, amely korábban csak a gyengénfejlett, ún. fejlődő országok sajátossága volt, az utóbbi évtizedekben a fejlettebb országokra is jellemzővé vált, ami önmagában véve is korlátozza az adott (persze korábban sem homogén) egységen belül az ésszerűnek tartott társadalmi, gazdasági, jogi, kulturális és erkölcsi normák betartását, illetve megőrzését. A „*holosz*” ezért ebből a szempontból is kívánatos, sőt parancsolóan szükséges az emberiség fennmaradása és a fejlődés fenntarthatósága céljából. Az „új felvilágosodás” és erkölcsi megújulás is csak a „*holosz*”, az egész emberi társadalom együttes törekvéseként, az államok és civil szervezetek közös, összehangolt fellépésével telje-

sedhet ki. A globalizáció is csak így nyerhet új arculatot.

Az *erkölcsi megújulás*, egy új kultúra, a „planetáris erkölcs” kifejlődése érdekében sokat, nagyon is sokat lehet és kell is tenni. Mégpedig nemcsak a kormányzatoknak, hanem a politika, a gazdaság, a tudomány, a kultúra és a média minden szereplőjének, főként az oktatóknak, nevelőknek, szülőknak, sőt, mindenkinek, valamennyiünknek. Mindekenelőtt azért, hogy ne a piac, ne az üzleti szempont, ne az öldöklő verseny és a pénz utáni hajsza határozza meg az emberi viszonyokat, és az országok, nemzetek, államok viszonyát se a hatalmi törekvés, a legyőzés vagy revans szándéka, sőt ne is a „versenyképesség” szempontja.

Összefoglaló

A jelenlegi válsággal és az abból kivezető utakkal foglalkozó vitákban megnyilvánuló leegyszerűsítő nézetek és egyoldalú szemlélet miatt nemigen derül fény a csak globalizálódó pénzpiaci válságok és az eleve globális jellegű világgazdasági válság, valamint a piac túlterjeszkedéséből, dominanciájából fakadó társadalmi, erkölcsi és szellemi válság közötti különbségre és összefüggésre. Hibás az a leegyszerűsítő feltevés is, hogy a nemzetgazdaságnak a globalizálódás nyomán bekövetkezett általános válságát restriktív, jövedelemcsökkentő intézkedésekkel kezelni lehet. Ezekkel legfeljebb a költségvetési deficit és az infláció tartható kordában, de egy általános gazdasági válságból még soha és sehol nem sikerült ilyen eszközökkel kijutni. A bérből és nyugdíjból élő tömegek jövedelmének csökkentése ugyanis a fizetőképes kereslet visszaesését okozza, ami még tovább rontja a hazai piacra termelő vállalatok jövedelmezőségét, sőt a költségvetési bevételek alakulását is.

Kulcsszavak: *holisztikus szemlélet, nemzetközi fejlődés-szakadék, gazdasági és társadalmi egyensúly, szociális piacgazdaság, keynesiánus*

gazdaságpolitika, neoliberais monetarizmus, a piac túlterjeszkedése, „új felvilágosodás”, erkölcsi megújulás

IRODALOM

- Fenntartható fejlődés konferencia. Piac & Profit. 2008. dec., 12.
 Kondratieff, Nikolai Dmitriyevich (1979 repr.): The Long Waves of Economic Life. Review. II, 4, New York
 Krugman, Paul R. – Obstfeld, Maurice (1991): *International Economics. Theory and Policy*. Harper Collins Publishers, New York
 Kuznets, Simon (1930): *Secular Movements in Production and Prices*. Houghton-Mifflin, New York
 László Ervin (2008): *Világváltság. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 59–60.
 Nerfin, Marc (1987): Neither Prince, Nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System. Development Dialogue. 1, 170–195.

- Rao, Vijayendra Kasturi Ranga Varadaraja (1964): *Essays in Economic Development*. Asia Publishing House, New Delhi
 Szelényi Iván (2009): Borongós. 168 óra. Közéleti hetilap. 2009. jan. 8., XXI, 1–2, 37.
 Szentés Tamás (1986): The Concept of the New International Economic Order: A Decade After. World Bulletin. II, 5–6. Sept.–Dec., Philippines. 17–44.
 Szentés Tamás (1995): *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula, Budapest
 Szentés Tamás (2008): „A társadalomtudomány és az oktatás néhány kérdése”. In: Blahó, A, (szerk.): *Külgazdaság, stratégia, integráció*. BCE, Budapest. 195–213.

